

UOT 330.1:336.22

Kapitalın dəyəri konsepsiyası və kapital dəyəri artımının vergiyə cəlb olunması problemləri

Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu*
iqtisad elmləri doktoru

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - kapital dəyəri artımının vergiyə cəlb olunmasının nəzəri-metodoloji məsələlərinin tədqiqi.

Tədqiqatın metodologiyası - müqayisə, sistemli təhlil, məlumatların analizi və sintezi, ümumiləşdirmə.

Tədqiqatın nəticələri - investisiyalara verginin son faktiki dərəcəsinin mahiyyəti açıqlanmış və kapitalın dəyərinə və son faktiki vergi dərəcəsinə təsir edən amillərin təhlili aparılmışdır. Kapital dəyərinin artımına münasibətdə vergi sistemlərinin yanaşmaları nəzərdən keçirilir və kapital dəyəri artımının adi gəlirlərdən fərqli olaraq digər qaydalar əsasında vergiyə cəlb olunmasının xeyrinə gətirilən arqumentlər təhlil olunur. Eyni zamanda, kapital dəyəri artımına vergilərin strukturunun əsas xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilərək dəyər artımından əldə olunan gəlirlərdən vergilərin tutulması ilə bağlı yaranan əsas problemlər tədqiq edilir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri - kapitalın dəyəri konsepsiyası və kapital dəyəri artımının vergiyə cəlb olunması problemlərinin hərtərəfli təhlilinə istiqamətlənən elmi tədqiqatların məhdud olması.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti - vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müvafiq elmi mənbə kimi, həmçinin gələcək elmi tədqiqatlar üçün ilkin baza qismində istifadəsi mümkündür.

Tədqiqatın orijinallığı - kapitalın dəyəri konsepsiyası və kapital dəyəri artımının vergiyə cəlb olunması problemləri kompleks şəkildə tədqiq olunur.

Açar sözlər: *kapitalın dəyəri, vergitutma, investisiyalara verginin son faktiki dərəcəsi, kapital dəyəri artımının indeksləşdirilməsi.*

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti. Bakı şəhəri Az 1001, İstiqlaliyyət küçəsi, 6.
y.kalbiyev@aseu.az

1. Giriş

Maksimum mənfəət əldə etməyə çalışan müəssisələr özlərinin fəaliyyəti prosesində mövcud amortizasiya olunan əsas fondların yenilənməsi, yaxud artırılması üçün yeni qoyuluşlar həyata keçirməklə fiziki və qeyri-maddi investisiya mallarını əldə edirlər. Bu zaman onlar vahid kapital artımının investisiyalarla bağlı olan bütün məsrəflərinin (*vergilər də daxil olmaqla*) qarşılınması üçün dəqiqliklə kifayət edən real mənfəət axınını təmin etməyə başladığı anadək investisiyaların həyata keçirilməsi ilə bağlı qaydanı əldə rəhbər tuturlar. Bu qaydanı qəbul etməklə maksimum mənfəət əldə etməyə çalışan müəssisələr müəyyən dövrdə hər bir manat qoyuluşa düşən son faydanın həmin dövrdə bir manat dəyərində kapitala sahibliklə bağlı məsrəflərə bərabər olduğu zaman investisiya qoyuluşlarını dayandırmalı olurlar. Riyazi baxımdan tarazlıq vəziyyətində bu müəssisə üçün son vahid qoyuluşa gələcək gözlənilən mənfəətin cari dəyəri ilə müvafiq gələcək vergi öhdəliklərinin fərqiindən alınan məbləğ bu vahid qoyuluşla bağlı müəssisənin daşımağa planlaşdırdığı məsrəflərlə həmin qoyuluşların istifadəsindən almağı çalışdığı istənilən amortizasiya ayırmalarının cari dəyəri arasındakı fərq məbləğinə bərabər olmalıdır. Bir manat dəyərində kapitala sahibliklə bağlı olan məsrəflər kapitalın dəyəri adı altında məlumdur [2, 3].

Dünyada vergilərin mövcud olmadığı müəyyən ərazilərdə kapitalın dəyəri iki əsas komponentdən ibarətdir. Onlardan birincisi - maliyyələşmənin dəyəridir. Belə ki, kapital xərcləri vəsaitlər (*ya borc, yaxud da paylı iştirak forması*) tələb edir. İkinci komponent - kapitalın istehlak dəyəridir. Bu dəyər yeni alınan əsas fondların zaman keçdikcə fiziki aşınma və mənəvi köhnəlmə səbəbindən özünün ilkin dəyərini itirməsi nəticəsində yaranır. Belə məsrəflərin nəzərə alınması həmçinin səhmdarlar üçün mənfəətin maksimum kəmiyyətini təmin edir.

Vergilər ödənilənədək və ödənildikdən sonra investisiyaların gəlirliliyi arasında fərqin müəyyən edilməsinə zərurət yoxdur, ona görə ki, onlar eyni olacaqdır. Lakin vergilərin mövcudluğu zamanı müəssisəyə vergilərlə bağlı olan amillərə baxılması tələb olunur, belə ki, onlar maliyyələşmənin və kapitalın istehlak dəyərinə təsir edir. Çox vaxt vacib rol oynayan vergi amili, beləliklə, kapitalın dəyərinin əlavə komponenti kimi çıxış edir.

Praktikada kapital gəlirlərinin vergiyə cəlb olunmasının çoxlu sayda müxtəlif üsulları mövcuddur [3, 4, 6, 8, 9]. Mənfəət bölüşdürülənə qədər müəssisə səviyyəsində hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinə cəlb olunur. Bölüşdürülən mənfəət səhmdarlar səviyyəsində dividend şəklində fiziki şəxslərin gəlir vergisinə cəlb edilir. Bu zaman müəssisə səviyyəsində ödənilən vergilərin nəzərə alınması yolu ilə vergi yükünün yüngülləşdirilməsi nəzərdə tutula da, tutulmaya da bilər. Bundan əlavə, səhmdarların vergilər ödənildikdən sonrakı gəlirlər axını digər vergilərdən, məsələn, əmlak vergisindən, xüsusi yığımlardan və royaltidən asılı olacaqdır. Bu vergilər çox

vaxt investisiyalara münasibətdə neytrallığı təmin edə bilmədiyinə görə investisiya davranışlarını təhrif edir, bununla da resursların paylanmasının effektivliyini aşağı salır. Aşağıda bu cür təhriflərin ölçülməsi konsepsiyası verilir.

2. Kapitalın dəyəri konsepsiyası: investisiyalara verginin son faktiki dərəcəsi

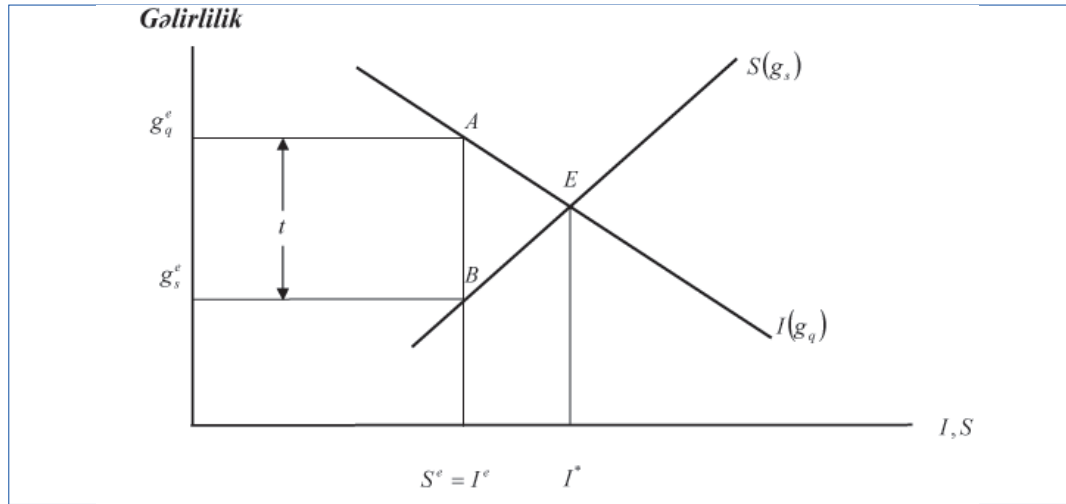
2.1. Verginin son faktiki dərəcəsinin müəyyən edilməsi

Əgər qısaca ifadə etsək, son faktiki vergi dərəcəsi (SFVD) kapital gəlirlərinin vergitutmaya cəlb olunması nəticəsində yaranan və son qoyuluşların müəssisə və fiziki şəxslər səviyyəsində məruz qaldığı təhrifləri ölçür. Son qoyuluşlar mahiyyətinə görə investisiya hesab edilir, hansı ki, onlardan əldə olunan gəlirlər xərcləri (*vergilərin ödənilməsi ilə bağlı olan məsrəflər də daxil olmaqla*) dəqiqliklə qarşılayır. Qeyd olunan təhriflər müəssisələrin və fiziki şəxslərin gəlirlərinə vergilərin tətbiqi səbəbindən yarandığına görə SFVD bu vergilərin hər birinin yaratdığı təhriflərin cəmindən ibarət olur. Konseptual baxımdan məcmu təhrifi uyğun olaraq hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin yaratdığı müəssisələrə düşən son faktiki təhrifə və fiziki şəxslərin gəlir vergisinin təsiri nəticəsində yaranan fiziki şəxslərə düşən son faktiki təhrifə ayırmaq olar. SFVD həmçinin vergilər ödənilənədək son qoyuluşların gəlirliliyi ilə (*ümumi gəlirliliklə*) elə həmin son vahid investisiyanın maliyələşdirilməsi üçün istifadə olunan yığımların vergilər ödənildikdən sonrakı (*xalis*) gəlirliliyi arasındakı fərq kimi də müəyyən edilə bilər.

Vergilərin tətbiqindən yaranan təhriflərin investisiyalara təsirinin qiymətləndirilməsinin kəmiyyət göstəricisi onun ehtiyatlı tətbiqi şərti ilə SFVD göstəricilər matrisini verə bilər. Bu da imkan verəcəkdir ki, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində (*emal sənayesində, xidmət sferasında, kənd təsərrüfatında*) müxtəlif tipli investisiya malları (*maşınlar, binalar və maddi dövrüyyə vəsaitləri ehtiyatları*) üçün investisiya təhriflərinin sistemli şəkildə qiymətləndirilməsi aparılsın.

Bu konsepsiya İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) ölkələrində, həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə geniş tətbiq olunmuşdur və direktiv orqanlar üçün vergi islahatları strategiyasının faydalı aləti hesab edilmişdir [6, 9].

SFVD ideyasını qrafikin köməyi ilə də təsvir etmək mümkündür. Şəkil 1-də müəyyən sinifli investisiya bazarı göstərilmişdir. Kapital qoyuluşu qrafiki özündə vergilər ödənilənədək gəlirlilikdən g_q asılı olan əks meyilliliyə malik düz xətti ifadə edir. Hesab edilə bilər ki, verilən bu halda söhbət ölkə iqtisadiyyatı üçün gəlirlilik barədə gedir. Belə ki, (g_s) həm vergilər ödənildikdən sonra müəssisə üçün gəlirliliyi, həm də büdcənin vergi daxilolmalarını göstərir. Yığım qrafiki vergilər ödənildikdən sonra həmin gəlirlilik üçün xarakterik olan yığımların səviyyəsini əks etdirir. Əmanətçilər üçün vergilər ödənildikdən sonra gəlirlilik kimi bu kəmiyyətə əmanətçilər üçün alternativ məsrəflər kimi baxıla bilər. g_q kimi g_s göstəricisi də real ifadədə ölçülür.

Şəkil 1. Vergilərin mövcudluğu zamanı kapital bazarının tarazlığı

Vergilərin mövcud olmadığı şəraitdə maksimum mənfəət əldə etməyə çalışan müəssisələr o vaxta qədər investisiya qoyuluşlarını həyata keçirəcəklər ki, investisiyaların gəlirliliyi dəqiqliklə borclanmanın dəyərinə bərabər olsun. Şəkil 1-də qeyd olunduğu kimi, tarazlıq I^* nöqtəsində əldə olunur, burada g_q göstəricisi g_s -yə bərabər olur. Lakin müəssisənin kapitalından əldə olunan gəlirlərə tətbiq olunan vergilər iqtisadi davranışı təhrif etdiyinə görə onlar şirkəti məcbur edir ki, vergilər ödənildikdən sonra maksimum mənfəətin əldə edilməsi üçün özünün investisiya davranışını dəyişsin. Analoji olaraq fiziki şəxslərin gəlir vergisi maksimum zamanlararası faydalılığın əldə olunması üçün ev təsərrüfatlarının yığımları sahəsində davranışı dəyişməli olur. Tutaq ki, vergilərin təsiri altında formalaşan tarazlıq I^e nöqtəsində müşahidə olunur. Bu situasiyada vergilər ödənilənədək investisiyalara gəlirlilik (g_q^e) vergilər ödəniləndən sonra əmanətçilər üçün gəlirlilik (g_s^e) arasında “vergi zolağı” fərqi yaranır. Şaquli t məsafəsi ilə ölçülən bu “zolaq” şirkətin və fiziki şəxslərin gəlirlərindən vergilər kimi tutulan son vahid investisiyaya vergilərin cəmi kimi izah oluna bilər. Texniki olaraq bu “zolaq” hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi sistemi ilə bağlı təhrifləri ölçən şirkətlərin son faktiki vergi “zolağı”na və fiziki şəxslərin gəlir vergisi sisteminin yaratdığı fiziki şəxslərin son faktiki gəlir vergisi “zolağı”na bölmək olar. t “zolağı”nı vergilər ödənilənədək gəlirliliyin xüsusi çəkisi kimi ifadə etməklə SFVD-ni almaq olar. Şəkil 1-dən aydın göründüyü kimi, bu təhrif ABE vergi ağırlığı üçbucağının sahəsinə bərabər effektivlik itkilərinə gətirib çıxarır.

Şəkil 1-də vergi sistemi investisiyaları “cərimələyir” ki, bu da müsbət vergi “zolağı” ilə ifadə olunur. Mümkün səbəblərdən biri ondan ibarətdir ki, əgər amortizasiya ayırmalarının gəlirdən çıxılmasına yol verilərsə, lakin vergi amortizasiyasının cari dəyəri amortizasiya xərclərindən az olarsa, onda müəssisənin fəaliyyətində istifadə

olunan kapitalın iqtisadi dəyəri məsrəflər kimi kifayət olmayan məbləğdə çıxılmalara məruz qalacaqdır. Belə situasiyada maksimum mənfəət əldə etməyə çalışan şirkət daha az kapitaldan istifadə barədə, müvafiq olaraq investisiya həcminin məhdudlaşdırılması haqqında qərar qəbul edəcəkdir. Cəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən bu həll (*qərar*) qeyri-optimal hesab edilir. Lakin digər situasiyalarda vergi sistemi elə həmin uğurla investisiyaları stimullaşdırma bilər ki, bu da onların həcmi həddindən artıq yüksəlməsinə gətirib çıxaracaqdır. Əgər investisiyalara bu və ya digər əhəmiyyətli vergi güzəşti ilə bağlı olaraq vergilərə tez bir zamanda edilən qənaət bu investisiyalardan əldə olunan gəlirlərə gələcək vergi yükündən (*cari dəyər üzrə*) yüksək olarsa, onda bu hal baş verə bilər.

2.2. Kapitalın dəyərində və SFVD-yə təsir edən amillər

Vergilərin SFVD-yə hansı növ təsirlər göstərdiyini aydınlaşdırmaq. Birincisi, müəssisənin maliyyələşməyə olan tələbatını nəzərdən keçirək. Müəssisə yeni kapital qoyuluşlarının ödənilməsi üçün borclanma şəklində (*istiqrazların köməyi ilə*), xüsusi kapital kimi (*səhmlərin buraxılışı, yaxud mənfəətin saxlanması yolu ilə*), yaxud borc və xüsusi vəsaitlərin hər hansı nisbətindən istifadə etməklə vəsaitlər cəlb edə bilər. Əksər vergi sistemlərində borc hesabına maliyyələşmə üzrə faiz məsrəflərinin tamamilə çıxılmasına yol verilir. Nəticədə müəssisə üçün borc hesabına maliyyələşmənin faktiki dəyəri riskə görə düzəlişlər nəzərə alınmaqla bazar qiyməti ilə yol verilən çıxılmalar arasındakı fərqi ifadə edir. Digər tərəfdən, xüsusi kapital hesabına cəlb olunan vəsaitlər adətən bu cür çıxılmalara məruz qalmır. Maliyyələşmənin dəyəri kapitalın dəyərini müəyyən edən amillərdən biri hesab edildiyinə görə müəssisənin maliyyə əməliyyatlarına təsir göstərən vergi qanunları kapitalın dəyəri vasitəsi ilə SFVD-yə bilavasitə təsir göstərəcəkdir.

İkincisi, investisiya malları ilə bağlı amortizasiya məsrəflərini nəzərdən keçirək. İş qüvvəsi və xammaldan fərqli olaraq investisiya mallarının dəyərinin dərhal çıxılmasına adətən yol verilmir, ona görə ki, onların iqtisadi xidmət müddəti, bir qayda olaraq bir ildən artıq olur. Lakin daha uzun xidmət müddətinə malik olan fiziki aktivlər uzunmüddətli istifadə nəticəsində aşınmaya məruz qalır. Bütün vergi sistemlərində amortizasiya məsrəflərinin kompensasiyası üçün gəlirlərdən çıxılan amortizasiya ayırmaları nəzərdə tutulur. Lakin çıxılan amortizasiya ayırmalarının cari dəyəri çox az hallarda cari xərclər kimi çıxılmalara bərabər olur ki, bu da müəssisələri vergilərin yaratdığı investisiya məsrəflərini daşımağa məcbur edir. Bu məsrəfləri minimuma endirmək üçün müəssisə özünün investisiyalarını azaltmalı olur. Digər tərəfdən, nisbi amortizasiya ayırmaları normaları kifayət qədər yüksək olması ilə fərqlənərsə, onda vergi sistemi faktiki olaraq investisiya artımını subsidiya edəcəkdir. Beləliklə, amortizasiya ilə bağlı olan vergi müddəaları yeni kapital qoyuluşlarına münasibətdə müəssisələrə ya kifayət olmayan, ya da yüksək dərəcədə stimül verəcəkdir. Hər iki halda vergi “zolağı” yaranır. Ümumiyyətlə, digər bərabər

şərtlər daxilində vergi amortizasiya çıxılmaları amortizasiyanın iqtisadi dəyərindən nə qədər çox fərqlənərsə, təhrifin dərəcəsi, uyğun olaraq SFVD-nin kəmiyyəti də bir o qədər yüksək olacaqdır.

Üçüncüsü, SFVD-nin kəmiyyəti həmçinin əmanətçilər üçün fiziki şəxslərin gəlir vergisi ilə müəyyən edilən gəlirlilikdən asılıdır. Tarazlıq şəraitində istənilən qiymətli kağıza sahiblikdən vergilər ödənildikdən sonrakı gəlirlilik bu maliyyə öhdəliklərinin tipindən asılı olmayaraq eyni olmalıdır. Gəlir vergisinin son dərəcəsi vergilər ödənildikdən sonra əmanətçi üçün gəlirliliyə təsir etməklə SFVD-nin kəmiyyətinə də təsir edir. Əmanət saxlayanların mənfəətinə gəlir vergisinin olmaması kreditləşmə miqyasının artımına gətirib çıxarmışdır. Digər tərəfdən, fiziki şəxslərin kapitaldan əldə olunan gəlirlərinə daha yüksək son verginin tətbiqi daha böyük təhriflərə gətirib çıxara bilər. Belə ki, bu, cari istehlakın dəyərini aşağı salır və digər bərabər şərtlər daxilində SFVD-in yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Kapitalın dəyəri göstəricisi təkcə vergi amillərindən deyil, eyni zamanda, həm də inflyasiyadan asılı ola bilər. Bu, aktivlərin və amortizasiya ayırmalarının alınma dəyəri üzrə qiymətləndirilməsinin aparıldığı uçot metodundan istifadə zamanı baş verir. Məsələn, inflyasiya üzrə indeksləşdirmə aparmadan gələcək amortizasiya ayırmaları müəssisə üçün az dəyərə malik olur. Yüksək inflyasiya şəraitində müəssisə uzun xidmət müddətinə malik istehsal təyinatlı mallara qoyulan investisiyalara görə “cərimələnir”, ona görə ki, amortizasiyaya gələcək vergi güzəştlərinin (*amortizasiya ayırmaları üzrə gələcək çıxılmaların*) real dəyəri inflyasiya nəticəsində aşınmaya məruz qalır. Beləliklə, inflyasiya kapitalın istifadəsi ilə bağlı olan real iqtisadi məsrəflərin qaytarılması üzrə müəssisənin imkanlarını azaldır. Digər tərəfdən, əməliyyatlarını nominal dəyər əsaslı borc hesabına maliyyələşdirən yüksək borc vəsaitləri payına malik olan şirkət yüksək inflyasiyadan uduş əldə edir. Belə ki, şirkət inflyasiya səbəbindən əsas borc məbləğinin real dəyərinin azalmasını məsrəf şəklində silə bilər. Başqa sözlə desək, inflyasiya faizlərin ödənilməsi üçün nominal çıxılmaların dəyərini yüksəldir. Beləliklə, indeksləşdirmə aparılmadıqda, inflyasiya investisiyalarla bağlı olan həqiqi iqtisadi məsrəfləri həm artırmaq, həm də azaltmaq imkanına malikdir. Əgər məsrəflərini minimuma endirmək (*maksimum mənfəət əldə etmək*) istəyən müəssisə nəticəyə gəlsə ki, gələcək amortizasiya ilə bağlı vergi qənaətindən onun zərəri nominal faiz çıxılmaları üzrə faydadan çoxdur (*azdır*), onda o, investisiya həcmi azaltmaqla (*artırmaqla*) buna reaksiya verəcəkdir. Vergi parametrləri kimi inflyasiya da kapitalın dəyəri vasitəsi ilə SFVD-yə təsir göstərəcəkdir. Bu təsirin istiqamətini nəzəri olaraq müəyyən etmək isə qeyri-mümkündür, ona görə ki, verilən situasiyada iki əks istiqamətli təsir eyni zamanda fəaliyyətdə olur.

2.3.SFVD-nin hesablanması

Sadə analitik əsaslardan istifadə etməklə kapitalın dəyərində (*və bununla da SFVD-yə*) təsir edən və yuxarıda ümumi planda müzakirə olunan müxtəlif amillər arasında

uyğunluğu təsvir edək. Hər hansı bir reprezentativ şirkət qoyulan investisiyalardan gəlirlərin maksimum xalis cari dəyərinin təmin olunması prinsipini rəhbər tutaraq hər bir dövr üçün investisiya qərarlarını qəbul edir. Bu şirkət investisiya qoyuluşunu o vaxtadək davam edəcək ki, müəyyən dövrdə son 1 manat kapital qoyuluşunun real gəlirliliyi G həmin dövrdə bu 1 manatla bağlı olan məsrəflərlə müqayisə oluna bilsin. Vergilərin olmadığı şəraitdə şirkətin məsrəflərinə aşağıdakılar aid edilir: a) son 1 manat investisiyanın real maliyyələşmə dəyəri, $g-\pi$, burada g - maliyyələşmənin nominal dəyəri, π - inflyasiyanın gözlənilən tempi və b) real iqtisadi amortizasiya δ . İntestisiyalar borclar hesabına maliyyələşdirildikdə onda g istiqrazların gəlirliliyinin bazar dərəcəsinə (i), xüsusi vəsaitlər hesabına maliyyələşdirildikdə isə - xüsusi kapitalın dəyərində (ρ) bərabər olacaqdır. Ümumi halda maliyyələşmənin nominal dəyərini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

$$g = \beta i + (1 - \beta) \rho, \quad (1)$$

Burada β - borclar hesabına maliyyələşdirilən investisiya payıdır.

Nəticədə, kapital qoyuluşunun həyata keçirilməsi üçün son manat investisiyalar aşağıdakı şərti təmin etməlidir:

$$G = [\beta i + (1 - \beta) \rho] - \pi + \delta. \quad (2)$$

Vergilərin mövcudluğu zamanı optimallaşdırma prinsipi əvvəlki kimi fəaliyyət göstərir, lakin real mənfəətin və məsrəflərin bərabərliyini vergilər ödənildikdən sonra göstəricilər əsasında formalaşdırmaq lazımdır. Bu halda müəssisənin son manat investisiyaya real gəliri $G(1-t)$ ifadəsinə bərabər olur, burada t - hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin dərəcəsidir. Elə həmin investisiyalarla bağlı olan məsrəfləri indi aşağıdakı kimi modifikasiya etmək tələb olunur: a) maliyyələşmənin real dəyəri $g_t - \pi$ təşkil edəcəkdir, burada g_t - vergilər ödənildikdən sonra maliyyələşmənin dəyəridir; əgər nəzərdə tutsaq ki, borclar hesabına maliyyələşmə zamanı çıxılmalara yol verilir, xüsusi vəsaitlər hesabına olduqda isə, əksinə verilmir. Onda $g_t = \beta i(1-t) + (1-\beta)\rho$ və b) eyni zamanda, son hər bir manata investisiyaya düşən real iqtisadi amortizasiya dəyişməz qalarsa, bu qoyuluşun faktiki qiyməti (maliyyələşmə dəyəri çıxılmaqla) vergi sisteminin nəzərdə tutduğu gələcək amortizasiya ayırmaları axını qədər azalacaqdır. Bu cür ayırmaların cari dəyərini A ilə işarə edək. A -nın kəmiyyəti qəbul edilən amortizasiya metodundan asılıdır. Məsələn, azalan qalıq metodu halında amortizasiyanın vergi norması α təşkil edərsə, onda $A = t\alpha / (\alpha + g_t)$ ifadəsinə bərabər olacaqdır. Belə halda vergilər nəzərə alınmaqla müəssisə kapital qoyuluşlarını son manat investisiyanın aşağıdakı şərti təmin edənədək həyata keçiriləcəkdir:

$$G(1-t) = \{[\beta i(1-t) + (1-\beta)\rho] - \pi + \delta\}(1-A). \quad (3)$$

Qeyd edək ki, $t=0$ halında, yəni vergilərin olmadığı situasiyada (3) tənliyi (2) tənliyinə gətirilir.

Məlum olduğu kimi, G göstəricisinə aşağıdakı 3 hissədən ibarət olan parametrikimi baxıla bilər:

- müəssisənin mövcud əsas fondlarının saxlanması üçün lazım olan məbləğ;
- vergi orqanlarına ödənilən məbləğ;
- həyata keçirilən son manat investisiyalara vergilər ödənildikdən sonra əmanətçilərin real gəlirləri kimi qalan məbləğ.

Kapitalın amortizasiya əmsalı δ təşkil etdiyinə görə amortizasiya çıxıldıqdan sonra vergilər ödənilmədən investisiya gəlirləri G deyil, $G-\delta$ təşkil edəcəkdir. Bu kəmiyyət şəkil 1-də göstərilən g_q^e göstəricisinə uyğun gəlir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, əgər vergilər ödənildikdən sonra əmanətçilərin real gəliri g_s^e olarsa, onda $g_q^e - g_s^e$ fərqinə bərabər olan t vergi “zolağı” hər bir son manat investisiyaya düşən və dövlət tərəfindən tutulan vergi gəlirlərini ifadə edir. Uyğun olaraq bu investisiyaya düşən SFVD aşağıdakı kimi müəyyən ediləcəkdir:

$$SFVD = 1 - g_s^e / (G - \delta). \quad (4)$$

Vergilər ödənildikdən sonra əmanətçilərin real gəlirləri təkcə müəssisənin gəlirlərinə vergidən deyil, həm də əmanətçilərdən tutulan faktiki son vergi dərəcəsinə asılıdır, hansı ki, bu kəmiyyət faizlər, dividendlər və kapitalın dəyərinin artımı kimi müxtəlif korporativ ödənişlər üçün eyni və müxtəlif ola bilər.

Kifayət qədər makroiqtisadi məlumatların (*gözlənilən inflyasiya templəri, bazar faiz dərəcələri və xüsusi kapitalın dəyəri kimi*), investisiyalar üzrə konkret informasiyanın (*məsələn, müxtəlif aktivlərin iqtisadi amortizasiyası üzrə*), müəssisə üzrə (*məsələn, borc və xüsusi vəsaitlər hesabına maliyyələşdirmələrin nisbəti üzrə*), həmçinin, vergi dəyişənləri üzrə (*amortizasiya sistemi, fiziki və hüquqi şəxslərin gəlirlərinə vergilərin strukturu və dərəcələri*) konkret məlumatların mövcudluğu zamanı iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə hər bir növ aktivlər (*məsələn, maşınlar*) üçün vergi “zolağı”nı hesablamaq mümkündür.

3. Kapital dəyəri artımının vergiyə cəlb olunması

Məlum olduğu kimi, müəyyən dövr ərzində gəlirin kompleks göstəricisi digər gəlir növləri ilə yanaşı, fiziki şəxsin, yaxud müəssisənin həmin müddətdə bütün kapital aktivlərinin və passivlərinin dəyərinin dəyişməsinə də ifadə edir [1, 2]. Lakin fiziki şəxslərin və şirkətlərin gəlirlərinə tətbiq olunan vergi sistemi digər gəlir növlərinə nisbətən kapital dəyəri artımının bir sıra növlərinə münasibətdə fərqli üsullarla yanaşır, bu zaman artımın konkret növləri halında çox vaxt vergidən azad etmə, yaxud fərqli dərəcələr üzrə vergiyə cəlb olunma kimi spesifik müddəalar tətbiq olunur [2, 4, 9].

Bu xüsusi müddəaların bəziləri bir tərəfdən şirkətlərin, digər tərəfdən isə fiziki şəxslərin kapitalı üzrə dəyər artımının müxtəlif cür izahını nəzərdə tuta bilər. Hər iki səviyyədə kapital artımına vergilər şirkətlərin gəlirlərinin vergiyə cəlb olunması ilə bağlıdır; belə ki, əksər inkişaf etmiş ölkələrdə fiziki şəxslərin kapital dəyəri artımının əhəmiyyətli hissəsi səhmlərin dəyərinin yüksəlməsi hesabına baş verir, bu zaman fiziki şəxslər şirkətin səhmlərinə sahiblikdən mənfəət əldə edir və bu gəlirlər çox vaxt dividendlərlə müqayisə edilir.

Kapital dəyəri artımının vergiyə cəlb olunması problemlərinin araşdırılması üçün ilkin olaraq gəlir anlayışının mahiyyətini və onun nəzəri tərifinin müəyyən edilməsi zəruridir.

3.1. Gəlir anlayışı və onun nəzəri tərifi

Gəlir - asan olmayan anlayışdır. Nəzəri ədəbiyyatda bir neçə alternativ tərif təklif olunmuş, onlardan heç biri bütün məqsədlər üçün münasib olan universal anlayış kimi qəbul edilməmişdir. Lakin müəyyən vaxt dövrü ərzində fiziki şəxslərin gəlirlərinin praktiki və kifayət qədər dəqiq kəmiyyət göstəriciləri təkcə vergitutma məqsədləri üçün deyil, həmçinin digər məqsədlər, məsələn, müəyyən sosial proseslərin dövlət qeydiyyatının aparılması üçün də istifadə oluna bilər. Gəlir konsepsiyası üçün vahid ümumi qəbul edilmiş nəzəri tərif (*anlayış*) olmadığına görə praktikada istifadə olunan belə göstəricilərin çoxlu aspektlərinə münasibətdə ziddiyyətlər hələ də saxlanılmaqdadır.

Müəyyən vaxt dövrü ərzində fiziki şəxsin, şəxsi gəlir kateqoriyasına münasibətdə bütün yanaşmalar içərisində çox güman ki, Amerika iqtisadçısı Henri Saymons (*Henry Calvert Simons, 1899-1946*) tərəfindən təklif olunan anlayış daha çox istifadə oluna bilər [4, 9]. Bu anlayış çərçivəsində belə gəlir aşağıdakı kimi başa düşülür. Gəlir dedikdə: 1) istehlakda reallaşdırılan hüquqların bazar dəyəri ilə; 2) baxılan dövrün əvvəli və sonunda mövcud mülkiyyət hüquqlarının dəyərinin dəyişmə (artma, yaxud azalma) məbləğinin cəbri cəmi başa düşülür [8, 9]. Başqa sözlə, bu, şəxsin baxılan dövrün sonunda malik olduğu əmlak dəyəri ilə dövrün başlanğıcındakı əmlak dəyəri arasındakı fərq məbləği ilə həmin dövrdə istehlak həcmindən ibarət olan nəticədir.

Analoji təriflər Robert Heyq (*Robert M. Haig*) və alman iqtisadçısı Georq Şanz (*Georg von Schanz, 1853-1931*) tərəfindən daha əvvəllər də təklif olunmuşdur [9]. Ona görə də qeyd olunan tərif çox zaman Şanz-Heyq-Saymons (*ŞHS*) tərifi adlandırılır. Hər üç müəllif fiziki şəxslərin gəlir vergisi sistemi üçün kəmiyyət qiymətləndirilməsinə imkan verən adekvat anlayışlar kimi xidmət edə biləcək kateqoriyanı tapmağa çalışmışlar. Gəlir vergisi sistemi artıq uzun müddətdir ki, ayrı-ayrı ölkələrdə istifadə olunur. Lakin ümumilikdə o, konkret mənbələrdən xidmətlər axını (*yaxud daxilolmaları*) kimi gəlirin baza konsepsiyasına əsaslanır. Bu zaman gəlirin özü bu gəlir mənbələrində baş verən istənilən dəyişikliklərdən ayrılmışdır. ŞHS tərifi belə

xidmətlərlə yanaşı, gəlir anlayışına əmlakın dəyərinin dəyişməsi amilini də daxil etdiyinə görə o, tez-tez “kompleks gəlir” anlayışı da adlandırılır. Bu anlayışın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, gəlir hesablanılan dövrün sonunda və əvvəlində “əmlakın” qiymətləndirilməsi üzrə müvafiq prosedurların aparılmasını tələb edir.

Sonralar ingilis iqtisadçısı Con Riçard Xiks (*John Richard Hicks, 1904-1989*) konkret həftələr üzrə fiziki şəxsin gəlirinin alternativ geniş anlayışını aşağıdakı kimi təklif etmişdir: “gəlir həftə ərzində fərdin istehlak etdiyi elə bir maksimum dəyərdir ki, bu zaman həftənin sonunda onun rifahı həftənin əvvəlindəki səviyyədə qalmış olsun”. Bu geniş anlayışda o, “rifah” ideyasını daha dəqiq ifadə edərək onun xülasəsini aşağıdakı kimi dəyişmişdir: “gəlir baxılan bu həftə ərzində fərdin xərcləyə bildiyi maksimum pulun miqdarıdır, bir şərtlə ki, o özünü real ifadədə həmin məbləği sonrakı hər bir həftədə də xərcləyə bilmək vəziyyətində hesab etmiş olsun” [9].

ŞHS tərifilə Xiks tərifilə arasında aydın görünən fərq Xiks tərifində fərdin subyektiv gözləmələrinə hansı əhəmiyyətin verilməsindən ibarətdir. Bununla yanaşı, praktikada gəlir vergisi sisteminin çoxlu sayda konkret xarakteristikaları ŞHS tərifinə deyil, daha çox dərəcədə Xiks tərifinə əsaslanır. Bu səbəbdən də Xiks tərifilə ŞHS-in kompleks vergi bazasından ayrı-ayrı kənarlaşmaları nəzəri olaraq əsaslandırmaq üçün prinsiplial əsas kimi çıxış edir.

3.2. Kapital dəyəri artımının və təsərrüfat fəaliyyətindən əldə olunan digər gəlirlərin vergiyə cəlb olunması

Praktikada müxtəlif ölkələrin vergi sistemlərində kapitalın dəyərinin artımına yanaşmaları müqayisə etmək şirkətlərə tətbiq olunan vergilərin digər aspektlərinə (*məsələn, amortizasiya ayırmaları, zərərlərin gələcək dövrlərə keçirilməsi kimi*) nisbətən kifayət qədər çətinidir. Kapitalın dəyərinin artması, yaxud azalması müxtəlif növlü iqtisadi agentlərə məxsus olan çoxlu sayda aktivləri (*yaxud passivləri*) əhatə edə bilər. Müxtəlif ölkələrdə artımın müxtəlif növlərinə ya gəlir, ya da “kapitalın dəyərinin artımı” kimi baxıla bilər, hansı ki, adi gəlir vergisi çərçivəsində xüsusi vergitutmaya cəlb oluna, yaxud kapital dəyərinin artımı ayrıca verginin təsirinə məruz qala bilər [5, 7]. Bu müxtəlifliyin üç nümunəsini nəzərdən keçirək.

Birincisi, çox vaxt vergitutma məqsədləri üçün amortizasiya olunan və olunmayan aktivlər arasında vacib müxtəliflik müşahidə olunur. Amortizasiya olunan aktivlər situasiyasında gəlirlərə tətbiq olunan vergilərə münasibətdə bir sıra vergi sistemlərində aktivin vergitutma məqsədləri üçün onun amortizasiya dəyərini aşan qiymət üzrə təqdim edilməsi halında amortizasiya ayırmalarının “qaytarılması” (“*balanslaşdırıcı yığım*” şəklində *ödənilməsi*) nəzərdə tutulur. Belə sistem şəraitində amortizasiya olunan aktivin təqdim edilməsi zamanı reallaşan kapital dəyərinin artımına ümumilikdə gəlir şəklində baxılır. Eyni zamanda, vergi qanunvericiliyi torpaq və qiymətli kağızlar kimi amortizasiya olunmayan aktivlər üçün fərqli müddələri nəzərdə tutur.

İkincisi, məsələ ondadır ki, xüsusi qaydalar əsasında vergitutmaya cəlb edilməli olan kapital dəyəri artımına hansı məbləğlərin daxil edilməsi müxtəlif vergi sistemlərində bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən aktivlərin və passivlərin qiymətləndirilməsi metodlarından da asılıdır. Məsələn, əgər xarici valyutada ifadə olunan passivlər balansda cari bazar dəyəri ilə əks olunmuşdursa və bu dəyərin dəyişməsi hər bir hesabat dövründə mənfəət və zərərlər hesabında göstərilirsə, onda hər bir dövrdə valyuta məzənnəsinin dəyişməsi nəticəsində kapital dəyərinin artımı, yaxud azalması avtomatik olaraq gəlir kimi vergiyə cəlb oluna bilər. Digər tərəfdən, əgər passiv alınma dəyəri üzrə uçota alınmışdırsa, onda kapitalın dəyərinin artımı, yaxud azalması yalnız borcun ləğvi (*ödənilməsi*) zamanı “reallaşdırılmış” kimi əks olunur. Belə halda sual yaranır: bu cür reallaşdırılmış artım, yaxud azalma adı gəlirlər daxil edilməlidir, yaxud kapitalın dəyərinin artımında nəzərə alınmalıdır?

Üçüncüsü, eyni bir növ kapital dəyərinin artımına üzərinə hesablanan iqtisadi agentin təbiətindən asılı olaraq müxtəlif cür baxıla bilər. Məsələn, fiziki şəxslər, yaxud müəssisələr qiymətli kağızların alqı-satqısı ilə məşğul olduqda, adətən onların hesabat dövründə kapital dəyərinin məcmu artımını, yaxud azalmasını əks etdirən gəlirlərindən vergi tutulur. Bununla yanaşı, dəyərin elə həmin artımına, yaxud azalmasına digər subyektlərdə başqa cür baxıla bilər, ona görə ki, həmin gəlirlər qeyri-müntəzəm xarakterə malik ola bilərlər.

Müxtəlif ölkələrdə vergi sistemlərinin müqayisəsi zamanı yalnız kapital dəyərinin artımına aid edilən konkret müddəaların təhlil edilməsi kifayət deyildir. Həmçinin, praktikada kapital dəyərinin artımı ilə “adi” gəlirlər arasında sərhədin hansı qaydada müəyyən edilməsinə də diqqət yetirilməlidir.

3.3. Kapital dəyəri artımının və digər gəlirlərin diferensiasiyalı vergiyə cəlb olunmasının xeyrinə gətirilən dəlillər

Gəlirlərin və hesablanan kapital dəyəri artımının diferensiasiyalı şəkildə vergitutmaya cəlb olunması bir sıra Avropa ölkələrində qəbul edilən baza konsepsiyasına əsasən tarixən yaranmışdır. Baza konsepsiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergiyə cəlb olunan gəlir spesifik kapital mənbələrindən əldə olunan, lakin bu mənbələrin özünün dəyərinin istənilən dəyişməsindən fərqlənən xidmətlər axınını ifadə edir. Bu gəlir konsepsiyasına görə kapitalın dəyərinin artımı vergiyə cəlb olunmur. Bununla yanaşı, kapital dəyəri artımının diferensiasiyalı şəkildə vergiyə cəlb olunması daha müasir gəlir konsepsiyaları tərəfindən də (*məsələn, Xiks konsepsiyası*) müəyyən nəzəri dəstəyə malikdir. Belə ki, Xiks konsepsiyası təbiəti məlum olmayan müəyyən mənfəət və zərərlərin gəlir göstəricilərinə aid edilməsini istisna edir.

Kompleks gəlir konsepsiyası vergitutma bazası üçün ideal standart kimi daha böyük dəstək əldə etdikcə, gəlirin əldə olunmasının hər bir dövründə kapital dəyəri artımının hesablanması zamanı onun ölçülməsi ilə bağlı olan praktiki mürəkkəbliklər gəlirin digər formaları ilə müqayisədə belə artımın diferensiasiyalı şəkildə vergiyə

cəlb olunmasının xeyrinə əlavə arqument olmuşdur. Hər bir dövrün sonunda hər bir fiziki şəxs, yaxud müəssisənin bütün aktivlərinin dəyərinin müvafiq bazar qiymətləri ilə qiymətləndirilməsi bir qayda olaraq praktiki mümkün deyildir. Bu cür qiymətləndirmənin olmaması zamanı kapitalın dəyərinin artımının vergiyə cəlb olunması yalnız aktivin təqdim edilməsi yolu ilə onun ləğvi anında mümkün olacaqdır. Hesablama prinsipi üzrə deyil, təqdim etmə zamanı kapitalın dəyər artımının vergitutmaya cəlb edilməsinin xeyrinə gətirilən praktiki arqumentlərdən biri də ondan ibarətdir ki, satılma yolu ilə istənilən aktivin ləğv edilməsi yaranan vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi üçün vəsait mənbəyi kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, hesablama əsasında kapitalın dəyəri artımının vergitutmaya cəlb olunması müvafiq fiziki şəxs, yaxud müəssisə üçün ciddi likvidlik problemini yarada bilər.

Kapital dəyərinin artımına vergi ilə bağlı olan öhdəliklər üzrə ödəmə müddətinin dəyişdirilməsi (*təxirə salınması*) - bir qayda olaraq vergi ödəyicisinin istəyinə əsasən əldə olunacaq bu artım reallaşdırılanadək - kassa vəsaitləri şəklində daxil olan digər növ gəlirlərlə müqayisədə hesablanan kapital dəyəri artımına münasibətdə fərqli yanaşmanı özündə ifadə edir. Bu cür yanaşma sonrakı diferensiasiyanın xeyrinə arqumentlər mənbəyi kimi də çıxış edir. Xüsusilə də müəyyən dövrdə gəlir progressiv şkalalar üzrə vergitutmaya məruz qaldıqda, həmin dövrdə reallaşdırılan artımın vergiyə cəlb olunmasının əsaslı olmaması barədə fikir söyləmək olar. Belə ki, bu artım bir sıra əvvəlki dövrlər ərzində yığıla və təqdim etmə zamanı bu məbləğlər birləşdirilə bilər.

Kapital dəyərinin (*nominal*) artımının diferensiasiyalı vergitutmaya cəlb olunması xeyrinə irəli sürülən bir qədər fərqli arqument ondan ibarətdir ki, inflyasiya şəraitində bu artım yalnız gəlirin kompleks göstəricisinə daxil edilməli olan real artımın təhrif olunmuş ifadəsidir. Nominal artım kimi ölçülən bu kəmiyyət kifayət qədər daha ciddi real artıma, bəzən isə hətta real ifadədə zərərə uyğun gələcəkdir.

3.4. Kapital dəyərinin artımına tətbiq olunan vergilərin strukturu

Bir qayda olaraq, əgər kapital dəyərinin artımı hesablama prinsipi üzrə vergitutmaya cəlb olunarsa, ona adi gəlir kimi baxılır. Lakin bu artımın təqdim etmə anında vergiyə cəlb olunması zamanı isə adətən xüsusi qaydalar tətbiq olunur.

Son onilliklərdə İƏİT ölkələrində bir neçə il ərzində hesablanan kapital artımının vergi sisteminin fəaliyyət sferasına cəlb olunması ilə bağlı olan ümumi, lakin heç bir halda eyni olmayan tendensiya müşahidə olunur. Müvafiq qaydalar ABŞ-da 1913-cü ildən gəlir vergisi haqqında federal qanun qəbul edildikdən sonra tətbiq olunmağa başlanmışdır (*baxmayaraq ki, həmin dövrdən sonra o bir neçə dəfə dəyişikliyə məruz qalmışdır*). Kapitalın uzunmüddətli artımı barədə müddəalar Yaponiyada 1946-cı ildə, Danimarkada 1958-ci ildə, İsveç, Portuqaliya və Böyük Britaniyada ötən əsrin 60-cı illərində, Kanada, Fransa, İrlandiya və İspaniyada 70-ci illərdə, Avstraliyada isə 80-ci illərdə qəbul edilmişdir [4, 9]. Sadalanan bir sıra hallarda daha

qısa dövrlərdə reallaşdırılan kapital artımı daha tez müddətlərdə vergitutmaya cəlb olunmuşdur. Kapital dəyəri artımına verginin müəyyən (*tətbiq*) edilməsi ilkin olaraq ədalətlik təsəvvürləri ilə əsaslandırılır. Belə ki, nəzərdə tutulur ki, digər növ gəlirlər kimi belə artım da şəxsin “ödəniş qabiliyyətliliyinə” eyni bir təsiri göstərir. Bundan əlavə, kapital dəyəri artımından verginin tutulması barədə müddəaların bu şəkildə geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri də ondan ibarətdir ki, gəlir vergisindən daxilolmaların adi vergi tutulan gəlirin kapital dəyərinin vergi tutulmayan artıma çevirən əməliyyatlar yolu ilə verginin ödənilməsindən yayınma hesabına dəyərdən düşməsinə qorumaqdan ibarətdir.

Bu xüsusi müddəalar adətən kapital dəyərinin artımına vergi növünü qəbul edir, hansı ki, adi gəlir vergisindən ayrılır (*məsələn, İƏİT-in İrlandiya, İtaliya, Birləşmiş Krallıq kimi ölkələrində olduğu kimi*), lakin tez-tez hallarda bu, gəlir vergisi barədə qanunvericiliyə daxil edilir [4, 9]. Aşağıda daha geniş yayılmış bu cür mövcud xüsusi müddəalar verilmişdir.

Kapitalın dəyərinin vergi tutulan artımının tipləri. Mövcud qaydalara müvafiq olaraq vergitutmaya cəlb olunan kapital dəyərinin artımı adətən daşınmaz əmlakın və maliyyə aktivlərinin (*məsələn, şirkətin səhmlərinin*) ləğv edilməsi zamanı yaranır. Bir sıra ölkələrdə vergitutmaya yalnız həmin kateqoriyalara aid edilən bəzi aktivlər cəlb olunur. Sahibi tərəfindən yaşayış üçün istifadə olunan şəxsi mənzil və dövlət qiymətli kağızları kimi aktivlər hesabına kapital dəyərinin artımı çox vaxt vergitutmadan azad edilir.

Verginin tutulmasını zəruri edən hallar. Vergitutma baxımından tipik “reallaşdırma” dedikdə, kompensasiya əldə etməklə aktivlərin satılması nəzərdə tutulur. Lakin vergitutma çərçivəsində digər hallar da, məsələn, bağışlama yolu ilə, yaxud sahibinin vəfatından sonra aktivin verilməsi də “şərti reallaşdırma” hesab edilir. Digər tərəfdən, bir sıra ölkələrdə vergi öhdəliyi daha gec müddətlərdə yarandığı üçün müəyyən tipli kapitalın dəyərinin artımının vaxtının uzadılmasına icazə verilir.

Vergi dərəcələri. Kapitalın dəyərinin artımı vergiyə cəlb olunduqda, bu vergi çox vaxt adi gəlirə tətbiq olunan dərəcələrə nisbətən digər dərəcələr üzrə tutulur. Belçika, Fransa və İrlandiyada şirkətlər tərəfindən reallaşdırılan kapital dəyəri artımı hallarında xüsusi dərəcələr tətbiq olunur [4]. Bütün bu situasiyalarda verginin dərəcəsi aktivə sahibolma müddətindən asılı olaraq dəyişir.

Fiziki şəxslər tərəfindən kapitalın dəyərinin artımının reallaşdırılması halında daha çox sayda ölkələrdə də sahiblik müddətindən asılı olaraq müxtəlif səviyyələrdə ayrı-ayrı dərəcələr tətbiq olunur, burada həmçinin gəlir vergisinin adi dərəcəsi tətbiq oluna bilər, lakin kapital artımının yalnız bir hissəsi vergi tutulan məbləğə aid edilə bilər.

Hesablama (*holding*) dövrü meyarı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bir çox ölkələrdə, kapital dəyərinin reallaşdırılan artımına yanaşma holding dövründən, yəni artımın hesablandığı dövrü əhatə edən müddətdən asılıdır. Bu zaman daha uzun müd-

dət ərzində sahiblikdə olan aktivlərə kapitalın dəyərinin artımı adətən qısamüddətli “spekulyativ” artıma nisbətən daha əlverişli qaydalar üzrə vergiyə cəlb olunur. Bir sıra hallarda müəyyən müddətdən artıq sahiblikdə olan aktivlər üzrə kapital artımı tamamilə vergidən azad olunur.

Kapitalın dəyərinin azalması. Əksər ölkələrdə kapitalın dəyərinin reallaşdırılmış azalmasının həmin ildə kapitalın dəyərinin artımı hesabına nəzərə alınmasına yol verilir. Lakin kompensasiya olunmayan zərərlərin yol verilən miqyasda gələcək (*keçmiş*) dövrlərə keçirilməsində, həmçinin onların digər gəlir növləri hesabına nəzərə alınması qaydalarında əhəmiyyətli müxtəlifliklər mövcuddur.

İnflyasiya düzəlişlərinin edilməsi. Ötən əsrin 70-ci illərində bir sıra ölkələrdə kapital dəyəri artımının vergitutmaya cəlb olunması qaydalarına aktivin “alınma dəyəri”nin yüksəlməsini nəzərdə tutan inflasiya düzəlişləri tətbiq edilməyə başlandı. Bu düzəliş əmsalı aktivin əldə edilməsi anından müəyyən qiymət indekslərinin artmasına uyğun olaraq reallaşdırılan dəyər artımının hesablanması zamanı nəzərə alınır. Hazırda vergitutma məqsədləri üçün şirkətlərin kapitalının dəyərinin artımının indeksləşdirilməsi İƏİT-in ölkələr siyahısına Avstriya (*aktivə sahiblik müddəti 19 aydan artıq olan hallarda*), İrlandiya, Portuqaliya və Birləşmiş Krallıq aiddir [4, 9]. Alınma dəyərinin indeksləşdirilməsinin bu konsepsiyasının sadə olması ilə yanaşı, ciddi inzibati mürəkkəbliklərə də gətirib çıxarır. Məsələn, bu və ya digər növ aktivə (*məsələn, konkret müəssisədə müəyyən növ səhmə*) sahiblik hüququ bir neçə il ərzində formalaşmışdırsa, indeksləşdirilməyən sistemdə ona “məcmu” formasında, yəni faktiki olaraq bir aktiv kimi baxıla bilər; lakin indeksləşdirmənin aparılması zamanı bu məcmudan aktivlərin konkret təqdim edilməsinin müəyyən alınma tarixlərinə aid edilməsinin ətraflı qaydası tələb oluna bilər.

4. Nəticə

Kapitalın dəyərinin artımının vergitutmaya cəlb olunmasının kifayət qədər müxtəlif strukturu əsasında bir sıra ümumi problemlər durur.

Onlardan birincisi gəlir kimi hesab edilən hesablanmış artımla (*hansı ki, bu artım vergiyə cəlb olunur, lakin praktiki səbəblərdən bu, reallaşdırma əsasında və xüsusi qaydalar tətbiq olunmaqla aparılır*) ümumiyyətlə vergitutmaya cəlb olunmayan artım arasında müvafiq sərhədin müəyyən edilməsi ilə bağlı çətinliklərdən ibarətdir. Belə ki, maliyyə bazarları adətən oxşar növ əməliyyatların vergiyə cəlb olunmasında istənilən müxtəlifliyi istismar etməyə çalışır, bu sərhədlərə, çox ehtimal ki, yenidən baxmaq zəruri olacaqdır. Məsələn, son illərdə Birləşmiş Ştatlar və Birləşmiş Krallıq kimi ölkələrdə müəyyən dövrdə çox az, yaxud sıfır faizli gəlir gətirən, lakin əhəmiyyətli diskontla buraxılan qiymətli kağızların sahiblərində formalaşan kapital dəyəri artımının adi gəlir vergisi sferasına cəlb edilməsi mexanizminin hazırlanmasını vacib hesab etmişlər.

Reallaşdırma anında kapitalın dəyəri artımının vergiyə cəlb olunması zamanı yaranan ikinci çətinlik ondan ibarətdir ki, bu cür yanaşma investorun aktivlərin ləğvinə olan marağını azaltmaqla, onun bu istiqamətdə fəaliyyətini “məhdudlaşdıracaqdır”, ona görə ki, bu zaman vergi öhdəliklərinin yaranması labüddür. Bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Birləşmiş Ştatlarda əldə olunan bu cür effektlərin empirik qiymətlər miqyası bir-birindən güclü şəkildə fərqlənə bilər, lakin məlum situasiyalarda bu, kifayət qədər yüksək ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, aktivin təqdim edilməsindən imtina adətən yalnız verginin tutulmasını təxirə salır, lakin onun tamamilə ödənilməsinin qarşısını ala bilmir. Əgər ödəyici aktivə sahib olmaqla, təqaüdə çıxanadək tutulan vergini azaltmaq, yaxud vəfat edəndək aktivə ləğv (*təqdim*) etməməklə vergilərin ödənilməsindən tam şəkildə yayınmaq imkanına malik olarsa, onda uyğun olaraq məhdudlaşdırma effektinin miqyası da kəskin şəkildə artacaqdır.

Müəyyən tipli əməliyyatlar üçün “vaxtını uzatma” barədə müddəalar məhdudlaşdırmanın potensial effektini minimuma gətirib çıxarmalıdır. Lakin bu kapitalın dəyərinin hesablanan artımının faktiki vergitutma dərəcəsinin aşağı salınması yolu ilə əldə olunur ki, bu da kapital dəyəri artımının və digər növ gəlirlərin diferensiasiyalı şəkildə vergiyə cəlb olunması ilə bağlı olan istənilən təhrifin dərəcəsini yüksəldir.

Ümumi xarakterli üçüncü çətinlik inflyasiya səbəbindən yaranır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, zəruri inflyasiya düzəlişləri kifayət qədər sadə konseptual əsasla malikdir və son illərdə bir sıra ölkələrdə belə düzəlişlər kapital dəyəri artımının vergiyə cəlb olunması rejiminə daxil edilmişdir. Lakin bu düzəlişlər kapitalın dəyərinin artımına verginin bir sıra geniş yayılmış müddəalarının xeyrinə olan dəlilləri (*məsələn, bütün reallaşdırılan artıma güzəştli vergi dərəcəsinin, uzun müddət sahiblikdə olan aktivlərə aşağı vergitutma dərəcəsinin tətbiqi, həmçinin kapitalın dəyərinin artımının tam məbləğdə məcmu vergi tutulan gəlirə daxil edilməməsi və s.*) zəiflədir ki, bu da çox vaxt inflyasiyanın nəticələrinin uçotunun kobud, lakin effektiv metodları kimi müdafiə edilir. Digər növ gəlirlər (*məsələn, faiz gəlirləri*) üçün indeksləşdirmənin həyata keçirilmədiyini zaman kapitalın dəyərinin artımı üzrə indeksləşdirmənin aparılması nəticəsində vergitutma sistemində yeni qeyri-adiliklər baş verə və təhriflər yarana bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı: CBS nəşriyyatı, 2011.
2. Azərbaycanın vergi xəbərləri jurnalı. 2003-2011-ci illər.
3. İqtisadi nəzəriyyə. Q.P.Juravlyovun ümumi redaktəsi ilə (*Azərbaycan dilində*). “Daşkov və K” nəşriyyat-ticarət korporasiyası, M.: 2008, 752 s.
4. Kəlbəyev Y.A., Məhərrəmov R.B., Rzayev P.Q. Xarici ölkələrin vergi sistemi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 554 s.
5. Məmmədov F.Ə. və başqaları. Vergilər və vergitutma, II nəşr. Bakı: CBS Poligraphic production, 2010, 512 s.
6. Кугаенко А.А., Белянин М.П. Теория налогообложения. М.: Вузовская книга, 1999, 344 с.
7. Курс экономической теории. Под общей редакцией проф. М.Н.Чепурина и проф. Киселевой Е.А. Киров: Издательства “АСА”, 2007, 560 с.
8. Налоговая реформа в России: проблемы и решения: [в двух томах]. Авторский коллектив. М.: ИЭПП, 2003, 634 с.
9. Пособие по налоговой политике. Под редакцией Партасарати Шома. Вашингтон: Международный Валютный Фонд, 1995, 388 с.

Кялбиев Яшар Атакиши оглы

Азербайджанский Государственный Экономический Университет
доктор экономических наук

Концепция стоимости капитала и проблемы налогообложения прироста стоимости капитала
Аннотация

Цель исследования - исследование теоретических и методологических вопросов налогообложения прироста стоимости капитала.

Методология исследования - сравнение, системный анализ, обобщения, анализ и синтез данных.

Результаты исследования - разъяснена сущность предельной фактической налоговой ставки и стоимости капитала инвестиций, проанализированы факторы, влияющие на предельную фактическую налоговую ставку. Рассмотрены подходы налоговых систем в отношении прироста стоимости капитала, проанализированы аргументы в пользу налогообложения прироста стоимости капитала по иным правилам, нежели обычный доход. В то же время рассмотрены особенности структуры налогов по отношению к приросту стоимости капитала в различных странах и исследованы основные трудности, связанные с взиманием налогов на прирост стоимости капитала.

Ограничения исследования - ограниченность научных исследований, предполагающих всесторонний анализ налогообложения прироста стоимости капитала и концепции стоимости капитала.

Практическая значимость исследования - возможность использования исследования в качестве научного источника для совершенствования налогового законодательства и первичной базы для будущих научных исследований.

Оригинальность и научная новизна исследования - проведен комплексный анализ налогообложения прироста стоимости капитала и концепции стоимости капитала.

Ключевые слова: *стоимость капитала, налогообложение, предельная фактическая ставка налога, индексация прироста стоимости капитала.*

Kalbiyev Yashar Atakishi oglu

doctor of science on economics,
Azerbaijan State Economic University

The concept of cost of capital and problems taxation of capital gains
Abstract

Purpose - study of theoretical and methodological issues of taxation of capital gains.

Design/methodology - a comparison, systems analysis, synthesis, analysis and synthesis of data.

Findings - Explained the essence of the marginal effective tax rates and the cost of capital investment, and analyzed the factors influencing the actual marginal tax rate. We consider the arguments and approaches of tax systems to the increase cost of capital, in favor of capital gains subject to taxation by different rules than ordinary income. At the same time, the main features of the structure of taxes on capital in different countries and study the main difficulties associated with the collection of taxes on capital gains.

Research limitations - limited research involving a comprehensive analysis of the problems of taxation of capital gains and the concept of cost of capital.

Practical implications - the possibility of using research as a research source in the direction of improvement of tax legislation and the primary basis for future research.

Originality/value - conducted a comprehensive analysis of the problems of taxation of capital gains and the concept of cost of capital.

Keywords: *cost of capital, taxation, the marginal effective tax rate, indexing capital gains.*

JEL Classification Codes: B20, D24, E62, H2

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 27.06.2012.

Çapa qəbul olunmuşdur: 20.08.2012.